
РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 342.7:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.15>

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРАКТИКИ ВИЗНАННЯ ТА ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ: КОМПАРАТИВНИЙ ПІДХІД

Антонюк У.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу,
Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3526-5223*

Антонюк У.В. Європейські конституційно-правові практики визнання та захисту екологічних прав: компаративний підхід.

У межах даного дослідження проаналізовано європейський досвід конституційно-правового визнання екологічних прав у європейських державах і зроблено узагальнені висновки про тенденції і перспективи їх визнання. Зокрема, на основі застосування компаративного підходу зроблено висновок про те, що у конституційному законодавстві переважної більшості європейських держав має місце тенденція щодо юридичного визнання прав у сфері довкілля. Констатовано, що конституційно-правове визнання екологічних прав у європейських конституціях характеризується відсутністю єдиного уніфікованого підходу щодо юридичного формулювання цього права із застосуванням різних дефініцій та критеріїв. Також окреслено найпоширеніші європейські конституційно-правові практики щодо юридичного закріплення еколого-правових приписів від їх визнання до невизнання на конституційному рівні. При цьому, зроблено висновок, що факт відсутності конституційно-правових норм щодо визнання екологічних прав ще не є свідченням остаточного чи кардинального невизнання, нівелювання чи заперечення цих прав, оскільки регламентація екологічних прав та еколого-правових приписів у цих державах здійснюється або у спеціальному галузевому законодавстві, судовій, адміністративній прецедентній практиках, або розглядають екологічні права на конституційному рівні у контексті інших прав людини: права на життя, здоров'я, достатній життєвий рівень тощо. Зазначено, що, як правило, у конституціях європейських держав екологічні права, закріплюються у тих конституційних розділах, які присвячені правам та свободам людини, а у окремих випадках, у загальних положеннях – коли йдеться про конституційно-правовий режим власності і використання природних ресурсів та/або обов'язок держави забезпечувати охорону довкілля. Європейський досвід конституційно-правового механізму закріплення екологічних прав, безумовно, має надзвичайно важливе значення для формального юридичного визнання цих прав, водночас, його недостатньо для їх забезпечення і захисту, що, як правило, потребує регламентації у спеціальному галузевому законодавстві чи судовій практиці.

Ключові слова: права людини, екологічні права, довкілля, навколишнє середовище, охорона довкілля, екологічна безпека, конституція.

Antonyuk U.V. European constitutional and legal practices of recognition and protection environmental rights: a comparative approach.

This article analyzes the European experience of constitutional and legal recognition of environmental rights in European states is analyzed and generalized conclusions are made about the trends and prospects of their recognition. In particular, based on the application of a comparative approach, it is concluded that in the constitutional legislation of the vast majority of European states there is a trend towards legal recognition of rights in the environmental sphere. It is stated that the constitutional and legal recognition of environmental rights in European constitutions is characterized by the absence of a single unified approach to the legal formulation of this right with the use of various definitions and criteria. The most common European constitutional and legal practices regarding the legal consolidation

of environmental and legal provisions from their recognition to non-recognition at the constitutional level are also outlined. At the same time, it is concluded that the fact of the absence of constitutional and legal norms regarding the recognition of environmental rights is not yet evidence of the final or cardinal non-recognition, leveling or denial of these rights, since the regulation of environmental rights and environmental legal provisions in these states is carried out either in special sectoral legislation, judicial, administrative precedents, or environmental rights are considered at the constitutional level in the context of other human rights: the right to life, health, adequate standard of living, etc. It is noted that, as a rule, in the constitutions of European states, environmental rights are enshrined in those constitutional sections that are dedicated to human rights and freedoms, and in some cases, in general provisions – when it comes to the constitutional and legal regime of ownership and use of natural resources and/or the obligation of the state to ensure environmental protection. The European experience of the constitutional and legal mechanism for securing environmental rights is, of course, of great importance for the formal legal recognition of these rights, but at the same time, it is not enough for their provision and protection, which, as a rule, requires regulation in special sectoral legislation or judicial practice.

Key words: human rights, environmental rights, environment, environmental protection, environmental safety, constitution.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин у світі, в силу розгортання процесів глобалізації, інтеграції, цифровізації, не втрачають, а набувають все більшої ваги і значення питання щодо забезпечення і захисту екологічних прав. Адже від стану та умов навколишнього середовища залежить людська життєдіяльність, та й зрештою, збереження життя на планеті для майбутніх поколінь. «Наше спільне майбутнє надзвичайно залежить від того, чи ми ставимо здоров'я і довкілля на перше місце» – цю реальність визнала у 2022 році Генеральна Асамблея ООН, прийнявши одностайне рішення щодо визнання права на чисте, здорове та стале довкілля як різновиду прав людини [1]. Така, хоча і запізнена, позиція Генеральної Асамблеї ООН є потужним меседжем щодо всесвітньої підтримки та визнання екологічних прав не лише на міжнародному, але і на національному та регіональному рівнях. Тому, у сучасних умовах, необхідно гарантувати та захищати права у сфері довкілля, поглиблювати та розширювати механізми охорони довкілля у національному законодавстві тощо. Власне, забезпечення і захист екологічних прав у кожній з держав повинні починатися, на наше переконання, від їх визнання та закріплення на найвищому законодавчому (конституційному) рівні. Безумовно, що формальне юридичне визнання прав, хоча і на рівні конституцій держав, ще не є однозначним свідченням їх повного забезпечення та захисту, але має бути необхідним кроком на шляху до їх ефективного гарантування та реалізації.

Метою даного дослідження є аналіз на основі компаративного підходу досвіду європейських держав щодо конституційно-правових практик визнання, закріплення, захисту екологічних прав, і, зокрема, права кожного на чисте, здорове та стале довкілля.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо забезпечення та захисту екологічних прав в Україні завжди було і продовжує залишатись об'єктом пильної та гострої уваги наукових дискусій представників найвідоміших українських наукових шкіл екологічного права, зокрема: В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, А.П. Гетьмана, І.І. Каракаша, Н.Р. Кобецької, В.В. Костицького, М.В. Краснової, Н.Р. Малишевої, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги, Т.Є. Харитонові тощо. Що ж стосується наукових розробок щодо правового регулювання екологічних прав у зарубіжній практиці, то окрему увагу слід звернути на дослідження Н.Р. Кобецької про конституційні засади інституту екологічних прав у польській правовій системі [2], О.О. Сурілової про екологічні права людини в Україні і ЄС [3] тощо. Водночас, відсутні комплексні дослідження щодо аналізу конституційно-правових практик визнання екологічних прав і права на чисте, здорове та стале довкілля у законодавстві європейських держав, що й обумовлює актуальність даної розробки.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід відзначити, що у конституціях різних європейських держав відсутній єдиний уніфікований підхід щодо конституційно-правового закріплення екологічних прав від їх визнання до невизнання на найвищому законодавчому рівні. У даному контексті, пропонуємо, першочергово, проаналізувати конституційне законодавство окремих держав саме на предмет закріплення у ньому права на чисте, здорове та стале довкілля, яке було визнано Генеральною Асамблеєю ООН у 2022 році [1]. Спочатку проаналізуємо законодавство європейських держав, де закріплені і визнані на рівні конституцій екологічні права. При цьому, знову ж таки, кожна із європейських конституцій по-різному визнає та юридично закріплює права у сфері довкілля.

Так, конституція Польщі присвячує окрему ст. 74 питанням щодо охорони довкілля. У даній статті зазначено, що публічна влада здійснює політику, що забезпечує нинішньому і майбутнім поколінням

екологічну безпеку; охорона довкілля є обов'язком публічної влади; кожний має право на інформацію про стан довкілля і про його охорону; публічна влада підтримує дії громадян, спрямовані на охорону довкілля і покращення його стану [4]. З аналізу даної конституційної норми, можна зробити висновок, про те, що у Польщі визнається право на екологічну інформацію, при цьому не міститься норм щодо безпосереднього закріплення права на безпечне довкілля. Як цілком справедливо відзначає Н.Р. Кобецька, на перший план Конституція Польщі виводить право на екологічну інформацію та опосередковано визначає право участі громадськості в природоохоронній діяльності [2, с. 187].

Натомість, у Конституції Болгарії, у ст. 55, закріплено право громадян на здорове та сприятливе навколишнє середовище у відповідності з встановленими стандартами і нормами [5, с. 32]. Водночас, дана стаття містить і обов'язок берегти навколишнє середовище. Крім того, у ст.ст. 18, 21 Конституції Болгарії містяться норми щодо конституційно-правового режиму власності і використання природних ресурсів: земель, надр, вод, лісів, парків тощо [5, с. 21–23].

Конституція Грузії також у ст. 29 закріплює право кожного жити у нешкідливому для здоров'я навколишньому середовищі, а також право користуватись природнім середовищем, своєчасно отримувати екологічну інформацію, право брати участь у прийнятті рішень щодо охорони природи [6]. Окрему увагу слід звернути і на ст. 5 Конституції Грузії «Соціальна держава», де у п. 5 зазначено обов'язок держави забезпечувати охорону навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів [6].

Конституція Румунії у ст. 35 визнає право на здорове і екологічно збалансоване навколишнє середовище [5, с.83]. Дана стаття також закріплює обов'язок держави забезпечити законодавчу базу для реалізації цього права, а також обов'язки фізичних і юридичних осіб охороняти та покращувати стан навколишнього середовища.

Досить цікавим є підхід щодо визнання екологічних прав у Конституції Словаччини [7]. На відміну від інших конституцій, у словацькій Конституції окремий розділ 6 присвячений саме праву на охорону навколишнього середовища і культурної спадщини, що, на наш погляд, у черговий раз, засвідчує, що екологічні права є окремою категорією прав людини. Так, у ст. 44 Конституції Словаччини закріплено право кожного на сприятливе навколишнє середовище, а у ст. 45 – право на своєчасну і повну інформацію про стан навколишнього середовища, причини і наслідки його стану [7]. Також, у ст. 44 закріплено обов'язки кожного: берегти природу, не створювати загрозу чи завдавати шкоду довкіллю, природним ресурсам тощо, та обов'язок держави підкуватись про економне використання природних джерел, про екологічну рівновагу, забезпечувати охорону окремих видів дикорослих рослин і диких тварин [7].

Право на здорове довкілля та на достовірну інформацію про стан довкілля та заходи щодо його захисту передбачені ст. 36 Конституції Молдови [8].

Право жити у сприятливому для проживання навколишньому середовищі визнано у ст. 72 Конституції Словенії [9]. Водночас, дана стаття визнає право обов'язкове відшкодування завданих навколишньому середовищу збитків. Крім того, у ст.ст. 67–71 словенської Конституції визначено конституційно-правовий режим власності і використання земель, зокрема, земель сільськогосподарського призначення, та природних ресурсів [9].

Цікавий підхід, на наше переконання, закріплено у конституційному законодавстві Іспанії [10, с. 97]. Так, Конституція Іспанії у ч. 1 ст. 45, визнаючи право кожного на сприятливе для розвитку людини навколишнє середовище, водночас, як складову цього права, що безсумнівно, є позитивним, через кому, закріплює обов'язок кожного охороняти довкілля. Напевно, іспанський законодавець, таким чином, підкреслив і вказав на взаємозв'язок права кожного на сприятливе довкілля з обов'язком того ж таки кожного його берегти. Також у ч. 2 і 3 ст. 45 Конституції Іспанії визначені повноваження державної влади у сфері раціонального природокористування, охорони довкілля, поліпшення якості життя, застосування кримінальної чи адміністративної відповідальності за порушення екологічних прав та відшкодування екологічної шкоди [10, с. 97].

До речі, ст. 56 Конституції Туреччини також закріплює право кожного на здорове та збалансоване довкілля та обов'язок захищати його [11, с. 303].

У ст. 24 Конституції Португалії також закріплено право кожного на здорове та екологічно збалансоване навколишнє середовище та обов'язок кожного його захищати, а у ст. 97 – положення про те, що держава сприяє охороні довкілля та екологічній рівновазі [10, с. 203].

Ст. 24 Конституції Греції гарантовано право кожного на здорове та збалансоване навколишнє середовище та обов'язок держави щодо його охорони [11, с.99]. Аналогічні норми містяться у ст. 53 Конституції Естонії [12], ст. 115 Конституції Латвії [12] та ст. 53 Конституції Литви [12]. Основна відмінність у конституціях країн Балтії полягає саме у визначенні прав у сфері довкілля. Так, у Естонії гарантується право на сприятливе для життя довкілля, у Литві – право на здорове та безпечне довкілля, у Латвії – право на екологічно чисте довкілля.

Окрему увагу слід зосередити і на конституційно-правовому визнанні екологічних прав у Франції, адже конституційна історія останньої є чи не найбагатшою на події у світі у порівнянні з іншими європейськими країнами [13, с. 3]. Сама по собі Конституція Франції не закріплює права людини, оскільки вони були визначені ще у *Декларації прав людини і громадянина від 1789 року*. Зрозуміло, що у *Декларації 1789 року* не згадуються екологічні права. Але, еволюція змісту французького національного законодавства завершилась уведенням до французької Конституції у 2004 році Хартії навколишнього середовища, яка складалася зі вступу та десяти статей [14, с. 72]. Зокрема, у ст. 1 і 7 Хартії навколишнього середовища проголошувалося право кожного жити у збалансованому і сприятливому для здоров'я навколишньому середовищі, право на інформацію про навколишнє середовище і право брати участь у громадському обговоренні рішень про пов'язані з ним питання, а також зобов'язання держави, які полягали у необхідності покращання навколишнього середовища [15, с. 122].

Аналогічний підхід щодо визнання екологічних прав передбачено у Чехії. Так, Конституція Чехії [16] у своєму змісті не містить переліку основних прав та свобод людини, оскільки вони визначені у Хартії основних прав і свобод Чехії від 09 січня 1991 року [17]. Зокрема, у ст. 35 Хартії закріплено право кожного на сприятливе навколишнє середовище, право на своєчасну та повну інформацію про стан довкілля і природні ресурси. Крім того, у ч. 3 ст. 35 зазначено, обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, природним ресурсам, рослинному та тваринному світу [17].

Конституція ФРН безпосередньо не закріплює екологічні права, і, зокрема, право на безпечне довкілля. Водночас, німецька Конституція містить норми, які стосуються еколого-правового регулювання. Зокрема, у ст. 15 Конституції ФРН визначено конституційно-правовий режим власності на природні ресурси (землі, надра тощо), а у ст. 20а – обов'язок держави щодо захисту природних ресурсів і тварин [18]. До речі, Конституція Італії також не визнає право на безпечне довкілля чи інші екологічні права, але у ст. 9 зазначено, що Республіка Італія сприяє розвитку культури, а також наукових і технічних досліджень, охороняє природу, історичну і художню спадщину Нації [19].

Ще однією країною, досвід якої варто розглянути, є Швейцарія. У Конституції Швейцарії не міститься норм про екологічні права, але вона має дві основні статті, які стосуються довкілля. Ст. 73 Конституції Швейцарії чітко згадує про сталий розвиток, вказуючи на те, що конфедерація та кантони прагнуть досягти збалансованого та сталого зв'язку між природою та її здатністю до самовідновлення та вимогами, які пред'являє до неї населення [20]. Крім того, ст. 74 Конституції Швейцарії зобов'язує Швейцарію встановлювати закони про захист населення та довкілля, у якому воно проживає, від шкоди чи негативних впливів [20]. Є також кілька статей, у яких згадується захист навколишнього середовища у зв'язку з автомобільним транспортом, повітряним транспортом, енергетикою, сільським господарством і генними технологіями. Також, преамбула Конституції Швейцарії передбачає, що Швейцарія та кантони беруть на себе відповідальність перед майбутніми поколіннями, яка включає відповідальність за охорону довкілля [20].

Оскільки Україна також є європейською державою, вважаємо за необхідне проаналізувати і національний конституційно-правовий досвід щодо визнання екологічних прав. Так, у ст. 50 Конституції України закріплено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [21]. Крім того, у ст.ст. 13 і 14 Конституції України визначено конституційно-правовий режим охорони і використання природних ресурсів, а у ст. 16 Конституції України передбачено обов'язок держави гарантувати охорону довкілля [21].

Конституційне законодавство Боснії і Герцеговини, Македонії [22], Данії [16], Хорватії [5], Угорщині [5], Австрії [23], Люксембургу [24], Нідерландів [24], Бельгії [18], Монако [24], Великобританії [25] тощо, безпосередньо не закріплюють право на безпечне довкілля і інші екологічні права. При цьому, факт відсутності конституційно-правових норм щодо визнання екологічних прав ще не є свідченням невизнання, нівелювання чи заперечення цих прав. Дуже часто, як свідчить релевантна практика, регламентація екологічних прав та еколого-правових приписів у цих державах здійснюється у спеціальному галузевому законодавстві, судовій та адміністративній прецедентній практиках. У даному контексті, цікавим є досвід Бельгії, яка у своїй Конституції, також безпосередньо не закріплює екологічні права як такі, а розглядає їх опосередковано у контексті інших прав людини. Зокрема, ст. 23 Конституції Бельгії гарантовано кожній людині право на гідне людське існування [67]. Це право охоплює собою і безпечні умови навколишнього середовища. Як зазначається, у літературі, з точки зору прав людини це був значний крок вперед в інтеграції економічних, соціальних і культурних прав у правову систему Бельгії, саме на підставі цієї статті Конституційний суд Бельгії в 1996 році постановив, що кожна людина має право на мінімальний запас питної води,

що відповідає масовій еволюції громадської думки та громадянського суспільства в Бельгії, які висловилися рішуче на користь визнання права на воду [27, с. 33].

Науковий інтерес у даному контексті становить і досвід Канади. Власне, Конституція Канади не визнає і не закріплює ані право на безпечне довкілля, ані інші екологічні права [28]. Але у червні 2023 року як наслідок прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про визнання права людини на чисте, здорове та стале довкілля у 2022 році, до Закону Канади про охорону навколишнього середовища 1999 року було внесено поправки через королівську санкцію, і вперше у цьому законі Канада визнала право на чисте, здорове і стале довкілля для кожного індивіда і відповідний обов'язок держави його захищати [1]. Тому можна стверджувати, що факт міжнародно-правового визнання права на безпечне довкілля Генеральною Асамблеєю ООН мав вирішальне значення на міжнародному рівні, і сподіваємось, в подальшому, буде відігравати ключову роль на національному та регіональному рівні для вирішення проблем охорони довкілля.

Висновки. Таким чином, у процесі аналізу конституційно-правового визнання та захисту екологічних прав у законодавстві ряду європейських держав, слід зробити наступні висновки:

у конституційному законодавстві переважної більшості європейських держав має місце тенденція щодо юридичного визнання прав у сфері довкілля на найвищому законодавчому рівні, до речі, 156 країн світу уже визнали право на безпечне довкілля [1];

у конституційному законодавстві переважної більшості держав Європи застосовуються такі найпоширеніші підходи щодо юридичного закріплення конституційних еколого-правових приписів: визнання на конституційному рівні права на безпечне навколишнє середовище (Болгарія, Грузія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Португалія, Франція, Чехія, Туреччина, Молдова, Греція, Естонія, Латвія, Литва, Україна тощо); визнання на конституційному рівні права на безпечне навколишнє середовище та інших екологічних прав (Чехія, Грузія, Словаччина, Франція, Молдова, Україна); визнання на конституційному рівні права на безпечне навколишнє середовище без визнання інших екологічних прав (Болгарія, Румунія, Словенія, Іспанія, Португалія); невизнання на конституційному рівні права на безпечне довкілля, але визнання інших екологічних прав (Польща); невизнання на конституційному рівні екологічних прав (Великобританія, Австрія, Данія, Боснія і Герцеговина, Монако, Люксембург, Угорщина, Хорватія); невизнання на конституційному рівні екологічних прав з одночасним закріплення конституційних норм щодо державної охорони довкілля (Німеччина, Італія, Швейцарія); опосередковане визнання на конституційному рівні права на безпечне довкілля у контексті права на гідне існування чи достатній рівень життя (Бельгія);

конституційно-правове визнання права на безпечне довкілля у конституціях країн Європи характеризується відсутністю єдиного підходу щодо юридичного формулювання цього права із застосуванням різних дефініцій (критеріїв): сприятливе довкілля, безпечне довкілля, здорове довкілля, збалансоване довкілля, нешкідливе для здоров'я довкілля тощо;

як правило, у конституціях європейських держав екологічні права, закріплюються у тих конституційних розділах, які присвячені правам та свободам людини, а у окремих випадках, у загальних положеннях – коли йдеться про конституційно-правовий режим власності і використання природних ресурсів та/або обов'язок держави забезпечувати охорону довкілля;

конституційно-правовий механізм закріплення екологічних прав у законодавстві європейських державах, безумовно, має надзвичайно важливе значення для формального юридичного визнання цих прав, водночас, його недостатньо для їх забезпечення і захисту, що, як правило, потребує регламентації у спеціальному галузевому законодавстві чи судовій практиці.

факт відсутності конституційно-правових норм щодо визнання екологічних прав ще не є свідченням остаточного чи кардинального невизнання, нівелювання чи заперечення цих прав. Як свідчить релевантна практика, регламентація екологічних прав та еколого-правових приписів у цих державах здійснюється або у спеціальному галузевому законодавстві, судовій, адміністративній прецедентній практиках, або розглядають екологічні права на конституційному рівні у контексті інших прав людини: права на життя, здоров'я, достатній життєвий рівень тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ГА ООН визнає право людини на чисте, здорове та стале довкілля URL: [https://sdg.iisd.org/news/unga-recognizes-human-right-to-clean-healthy-and-sustainable-environment/#:~:text=The%20UN%20General%20Assembly%20\(UNGA,and%20sustainable%20environment%20for%20all.\(дата звернення 14.11.2025 року\).](https://sdg.iisd.org/news/unga-recognizes-human-right-to-clean-healthy-and-sustainable-environment/#:~:text=The%20UN%20General%20Assembly%20(UNGA,and%20sustainable%20environment%20for%20all.(дата звернення 14.11.2025 року).)
2. Кобецька Н.Р. Конституційні засади інститут екологічних прав у польській правовій системі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 84: частина 2. С. 187–194. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/20586/1/%d1>

- %81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%9A%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_2024.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
3. Сурілова О.О. Екологічні права людини в Україні і Європейському Союзі: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. С. 524–527. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f56c8bda-078e-4fac-b01f-3bda4dac3f10/content> (дата звернення 14.11.2025 року).
 4. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ: Москаленко О.М., 2018. 82 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
 5. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія. / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад В.С. Станіч. К.: ОБК, 2021. 250 с.
 6. Конституція Грузії від 24 серпня 1995 року зі змінами URL: http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CONSTIT_27_12.06.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
 7. Ustava Slovenskej Republiky URL: https://www.nrsr.sk/web/Ustava/ustava_202309/index.html (дата звернення 14.11.2025 року).
 8. Конституція Республіки Молдова URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf> (дата звернення 14.11.2025 року).
 9. Конституція Словенії від 23 грудня 1991 року URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven2.html> (дата звернення 14.11.2025 року).
 10. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. / Переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОБК, 2021. 320 с.
 11. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіки Кіпр, Конституція Турецької Республіки / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОБК, 2021. 404 с.
 12. Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОБК, 2022. 162 с.
 13. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К.: Москаленко О.М., 2018. 56 с. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439702fr_const_new_a5_web.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
 14. *Конституції зарубіжних країн*: навч. посіб. / авт.-упоряд. В.О. Серьогін. Х.: ФІНН, 2009. 664 с.
 15. Зінченко О.В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 року до початку ХХІ ст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого*. 2014. № 2 (21). С. 117–125. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8353/1/Zinchenko_117.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
 16. Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. К.: ОБК, 2021. 232 с.
 17. Хартія основних прав і свобод Чехії від 09 січня 1991 року URL: <https://czholding.com.ua/about-cz/konstitucija-chehi/> (дата звернення 14.11.2025 року).
 18. Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад В.С. Станіч. К.: ОБК, 2021. 370 с.
 19. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К.: Москаленко О.М., 2018. 62 с. URL: file:///C:/Users/Asus/Desktop/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%96/1541579165const_italy.pdf (дата звернення 14.11.2025 року).
 20. The Swiss Constitution URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en> (дата звернення 14.11.2025 року).
 21. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#> (дата звернення 14.11.2025 року).
 22. Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОБК, 2021. 164 с.
 23. Конституція Австрійської Республіки URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/austria_constitut.html (дата звернення 14.11.2025 року).
 24. Конституції країн світу: Королівство Нідерланди, Велике Герцогство Люксембург, Республіка Мальта, Князівство Монако / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад В.С. Станіч. К.: ОБК, 2023. 260 с.

25. Конституції країн світу: Конституційні акти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Переклад В.С. Станіч. К.: ОВК, 2023. 700 с.
26. Article 23 of the Belgian Constitution URL: <https://fra.europa.eu/en/law-reference/belgian-constitution> (дата звернення 14.11.2025 року).
27. Визнання Радою Європи права на безпечне для життя та здоров'я довкілля: місія здійсненна. Матеріал підготовлено за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного Фонду «Відродження» в рамках спільної ініціативи «Європейське Відродження України». URL: <file:///C:/Users/Asus/Downloads/Vyznannya-Radoyu-YEvropy-prava-na-bezpechne-dlya-zhyttya-ta-zdorov-ya-dovkillya-3.pdf> (дата звернення 14.11.2025 року).
28. Конституційні акти Канади URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/canada_constitut.html (дата звернення 14.11.2025 року).